

ДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ ТА РОЗВОЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Тараненко М.Г.

*к.і.н., доцент**факультету соціології і права**Національний технічний університет України «КПІ»*

В статті розглядаються проблеми виникнення та еволюції українського козацтва, як нового стану українського суспільства другої половини XV - середини XVII ст. Зокрема, автором висвітлюється різноманітні концепції походження козащини в Україні, серед яких особлива увага приділяється автохтонній теорії, яка доводить, що українське козацтво, як нова організована суспільна верства, сформувалося на основі не прийшлого, а місцевого населення, що проживало на південному порубіжжі з Диким полем.

В статье рассматриваются проблемы возникновения и эволюции украинского казачества, как нового сословия украинского общества второй половины XV- середины XVII ст. В частности, автором освещаются различные концепции происхождения казачества в Украине, среди которых особое внимание уделяется автохтонной теории, которая доказывает, что украинское казачество, как новая организованная общественная прослойка, сформировалось на основе не пришлого, а местного населения, которое проживало на южном пограничье с Диким полем.

The article addresses the problem of the origin and evolution of the ukrainian cossacks, as a new state of the ukrainian society of the second half of the XV and the middle of XVII century. In particular, the author highlights the various concepts of the origin of cossacks in Ukraine, with particular attention paid to the autochthonous theory, which argues that the ukrainian cossacks, as an organized social group, formed on the basis of come, but the local population that lived on the southern border of the "Wild field".

Ключові слова: автохтонна концепція, козак, побутове та класичне козацтво, бродники, берладники, Дике поле, міщани-уходники, реєстрове козацтво, селяни, татари, Запорозька Січ.

Внаслідок внутрішніх чвар і суперечностей, експансії іноетнічних феодалів у середині XIV ст. була загарбана зовнішніми ворогами – поляками і литовцями Галицько-Волинська держава, в 70-х роках XV ст. припинила своє автономне існування у складі Великого князівства Литовського Київське князівство, а згодом — після Люблінської унії 1569 р. й утворення Речі Посполитої — майже всі українські землі потрапили під владу Польської Корони.

В цей особливо складний і трагічний період життя українського народу та генези його державності, коли панівна верства українського суспільства (місцеві магнати і шляхта) фактично денационалізувалася і ніяких національно-державних завдань перед собою не ставила, на півдні Київського воеводства у другій половині XVI ст. помітно прискорився процес формування нового, передового суспільного стану — козацтва, якому згодом історією відводилося відіграти домінуючу роль у відновленні процесів українського державотворення й навіть створити власне державне утворення — Українську козацьку республіку.

В контексті детального розгляду цієї проблеми варто зазначити, що у вітчизняній й зарубіжній історіографії існує чимало різних наукових гіпотез та думок щодо походження і розвитку українського козацтва. Так, в числі первісних концепцій виникнення українського козацтва одне з провідних місць належать етимологічній (етимологія – основне значення слова) теорії, що будувалася дослідниками на семантичних (змістовних) висновках. Зокрема, частина прихильників цієї доктрини намагалися відшукати витоки козащини в різних термінах, словах, які були схожими за своїм звучанням чи змістом з таким поняттям як «козак». Наприклад, польські шляхетські історики XVII століття П. Пясецький, В. Коховський та С. Твардовський в своїх наукових розвідках виводили термін «козак» від слова «коза». На їх думку, українські козаки на своїх конях були такі ж прудкі, як ті кози [12, 23]. До послідовників зазначеної концепції також відноситься український історик П.Симоновський (XVIII ст.), котрий вважав, що корені козацтва просліджуються в середньовічній гірській країні Гірканії (Козланії), що знаходилась на Кавказі, звідки згодом її мешканці - гірканці (козаки) перебралися на Дике поле і осіли там [11, 72].

Представники іншої теорії – етнічної – настирливо шукають родовід українського козацтва козацтва в певній етнічній групі людей — косогах, чорних клобуках, торках, берендеях, половцях, хозарах, які як етноси припинили свій історичний розвій в попередній період. Так, український козацький літописець Григорій Грабянка, а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман вбачали в козаках прямих нащадків колишніх хозарських племен. Серед прихильників гіпотези походження українського козацтва від інших чужоземних народів знаходимо й відомого російського історика М. Карамзіна, котрий намагався знайти витоки козаків серед південних кочовиків – половців і чорних клобуків. Слідом за П. Симоновським та В.Татищевим версію про «кавказьке» походження українського козацтва повторив один із засновників норманської концепції походження Русі Г. Міллер [12, 23].

Однак, на відміну від зазначених вище концепцій переважна більшість дослідників дотримується автохтонної (місцевого походження, автохтон – місцевий) теорії ґенези українського козацтва, а саме його формування не з приїшлих з інших місць народів, а з місцевої української людності. На думку вітчизняного історика В. Щербака, основоположниками цієї доктрини можна по праву вважати польського хроніста М.Бельського та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана. Свій подальший розвиток ця концепція отримала в літописі Самійла Величка. Українська історіографія XIX – XX ст. : В. Антонович, М. Максимович, М. Костомаров, П.Куліш, І. Каманін, Д. Яворницький, М. Грушевський, М. Брайчевський, М. Котляр, В.Смолій, В. Щербак, В. Голобуцький [12, 11-15] та ряд російських істориків (Б.Греков, А. Якубовський та ін.) [8, 41] намагалися органічно пов'язати джерела українського козацтва з минулим Київської Русі та лицарством княжих часів. В зв'язку з цим, мабуть, не випадково М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі» занадто емоційно проголосив київського князя X ст. Святослава Ігоревича «запорожцем на київському столі» [6, 456]. Водночас слід зазначити, що в наукових дослідженнях вище згаданих учених ідеться не про цілком сформоване нове соціальне явище, а лише про його початки, так зване «побутове козацтво». Тому М.Грушевський, зокрема, доволі чітко в історії української козащини виділяв щонайменше два важливих етапи її розвитку. Перший — зародковий, «побутовий», що з'явився в антимонгольських змаганнях наших предків – русичів проти хижих степовиків. Другий — класичний, період формування і розвитку козацтва як нової організованої суспільної верстви українського населення XV—XVI ст. [7, 74].

Саме до представників так званого «побутового козацтва» сучасні українські історики відносять маловідому слов'янську людність — бродників і берладників, які ще за часів Київської Русі за її межами спромоглися створити специфічну суспільну культуру і в певні моменти свого історичного розвитку являли собою неабияку військову та соціально-політичну силу.

Як відомо, перша офіційна згадка про цих людей в історичних джерелах датується 1146 роком. Деякі документи (булла папи Григорія IX 1227 р. та ін.) згадують навіть про країну Бродінію, або Землю бродників [3, 74]. Зазначимо, що етимологія самого терміну «бродники» до цього часу залишається доволі дискусійною. На думку М. Котляра, серед багатьох версій найімовірнішим все ж таки уявляється припущення французького лінгвіста Е. Лозована, згідно з яким ця назва виникла від безпосередніх занять бродників — людей, котрі долали броди на річках і були кормчими човнів і поромів [9, 35]. Жили вони на берегах великих рік, що правили в той час за жваві торговельні шляхи. І, як правило, на найбільш небезпечних для долання купецьких суден місцях. Іноземні джерела здебільшого вказують на пониззя Дунаю як головний ареал мешкання бродників. Ці припущення підтверджуються й вітчизняними писемними та археологічними джерелами, які переконливо свідчать, що саме в цьому небезпечному для життя людей регіоні, де з VI ст. безперервно мігрували агресивні орди кочівників – гуннів, аварів, болгарів, угрів, печенігів, торків та половців, в XII-XIII ст. і знаходилась давньоруська вольниця [9, 34].

Появу такого терміну, як «берладники», вчені пов'язують з ім'ям князя Івана Ростиславовича, який в XII ст. правив у м. Звенигороді на Галичині. Іванові дуже хотілося заволодіти столицею Галицького князівства м. Галичем, де в той час князував його дядько Володимирко. Скориставшись підтримкою жителів Галича, невдоволених своїм князем, Іван Ростиславович у 1145 р. захопив владу в столиці, але після тритижневої облоги міста Володимирком змушений був рятуватися втечею за межі Галицького князівства [9, 37]. Проголошений Володимирком поза законом, він разом зі своїми прибічниками знайшов собі притулок у м. Берладь, розташованому між річками Серет і Прут (нині це територія Румунії). Внаслідок такої назви своєї нової резиденції в народі він дістав прізвисько Івана Берладника, а його прибічники, відповідно — берладників. Серед місцевого люду за ними закріпилася слава як за голодранцями, волоцюгами і розбійниками. Цей войовничий та агресивно-налаштований люд, як зазначають дослідники, був і вередливий, і відчайдушний, проте відданий своїй землі до самопожертви. Понад усе берладники цінували свою особисту свободу і волю.

Як і бродники, берладники жили на Подунав'ї й були досить численними. Складні обставини життя в цій місцевості змушували їх шукати шляхи співіснування з різними ворогами, що значно переважали їх у чисельності. Разом з бродниками вони брали активну участь у визвольній боротьбі. Тому, на думку М. Котляра, природно припустити, що берладники є просто своєрідним різновидом бродників. З літописних джерел вони остаточно зникають в 1162 році по смерті свого ватажка Івана Ростиславовича (Берладника) [9, 38].

За свідченнями іноземних джерел, бродники зуміли пережити тяжку для русичів монголо-татарську навалу. Зокрема, з листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV 1254 року відомо, що вони за цих складних умов так і лишилися на Подунав'ї, хоча змушені були платити данину ординцям. Однак після 1254 року згадки про бродників назавжди зникають з писемних пам'яток. За логічним припущенням М. Котляра, вони не були винищені, а могли виступити в пізніших джерелах під якоюсь зовсім іншою назвою. Цілком можливо, що саме такою новою назвою бродників стала назва «козак», яка з приходом на Русь монголо-татар поступово увійшла до

староруської мови. На думку вченого, така певна спадковість між бродниками і українськими козаками може реально існувати [9, 39].

Дійсно, новий для українців термін «козак», безумовно, тюркського походження і запозичений ними від своїх південних сусідів. Існує чимало версій щодо його історичної генези, більшість яких детально розглянуто в наукових розвідках Д. Яворницького [14, 6-8] та Г. Халимоненка [10, 100]. У широкому розумінні «козак» - це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін використовувався для означення прикордонника, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника тощо. Саме ці характерні риси і свою вдачу, на думку вчених, і передали бродники й берладники своїм наступним спадкоємцям — українським козакам.

Досліджуючи другий — класичний етап розвитку козаччини, як нового передового стану українського суспільства, вчені, зазвичай, виділяють три його головні функції. А саме: колонізацію південних степів; ухадництво як специфічну форму класової боротьби; національно-визвольну боротьбу проти іноземних поневолювачів. В цьому контексті В.Смолій цілком справедливо зазначає, що виникнення українського козацтва обумовлене економічними, політичними, військово-стратегічними та соціальними чинниками, і жоден з них не слід ігнорувати, чи перебільшувати [9, 5].

Послідовно дотримуючись автохтонної концепції походження українського козацтва, О. Апанович, В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак та інші вітчизняні дослідники у своїх працях постійно наголошують, що його головним соціальним джерелом було не прийшло, а місцеве, подніпровське населення [11, 73]. На їх глибоке переконання, ці, безперечно, мужні і сміливі люди продовжували жити на території Південної України і Середнього Подніпров'я, незважаючи на постійну військову загрозу з боку їхніх войовничих і агресивних сусідів — кримських татар, котрі після розпаду Золотої Орди в середині XV ст. заснували в Криму свою власну державу — Кримське ханство, яке згодом потрапило в залежність від іншого завойовника — Османської імперії.

Головним заняттям і промислом тогочасних кримських татар, на думку науковців, було, як не дивно, людоловство. Вони постійно нападали на своїх північних сусідів — українців, росіян, білорусів, поляків, литовців, нещадно грабували їх і, головне, забирали в полон (ясир) найбільш здорових, сильних і вродливих молодих людей, а потім продавали їх на кримських ринках у рабство. За підрахунками відомого українського історика Я. Дашкевича, кримські татари за 200 років – з середини XV до середини XVII ст. – в ході своїх спустошливих набігів на українські землі винищили або взяли в полон і перетворили на рабів від 2 до 2,5 млн. українців (вважається, що загальна чисельність населення України в той час сягала 4 млн. чоловік) [11, 73]. Ось чому вся південна частина України фактично була справжньою безлюдною пустелею і не випадково називалася Диким полем.

На порубіжжі з Диким полем у замках-фортецях, збудованих для боротьби з кримськими татарами, жили відважні люди. Чимало з цих сміливців, які не мали постійного роду занять, навесні кожного року подавалися в південні безлюдні степи на промисли. Тут, у Дикому полі, вони «козакували», займаючись мисливством, рибальством, бортництвом, видобутком солі. Восени більшість з них поверталися до своїх домівок і платили старостам десяту частину своєї здобичі. Цих сміливих людей за промисли в Дикому полі стали називати ухадниками.

Враховуючи постійну небезпеку збройних сутичок з кримськими татарами, ухадники, спочатку виключно для власного самозахисту, почали об'єднуватися у невеликі ватаги, або громади. Крім того, вони будували з січених, рубаних колод тимчасові пости (засіки, січі), які використовувались для зберігання продукції промислів та оборони від ординців. На думку вчених, такі невеликі збудовані ухадниками городки-січі існували вже на початку XVI ст. Згодом, завдяки розширенню своєї колонізаційної діяльності, ухадники поступово створили цілу систему укріплених осередків, розташованих на південь від р. Самари аж до татарського прикордоння. Зрозуміло, що звідси — з глибини Дикого поля вони вже не поверталися зимувати до замків-фортець, унаслідок чого їхні старости втрачали значну частину своїх колишніх прибутків. Цілком зрозуміло, що з цієї причини адміністрація прикордонних старостів не була заінтересована в будівництві ухадниками таких сторожових постів у південних степах.

Саме ці міщани-ухадники, які, займаючись промислами, постійно перебували в Дикому полі, на думку В. Щербака, і стали первинною соціальною основою формування українського козацтва [12, 33-34]. Згодом, зміцнивши, вони починають вдаватися й до більш активних дій — від пасивної оборони від нападів кримчаків поступово переходять до організації глибоких військових рейдів на розташовані в Криму татарські улуси з метою отримання там відповідної багатої здобичі. Це явище М.Грушевський доволі оригінально називав «пограничним спортом» [1, 12].

Здобування в такий спосіб «козацького хліба» було на руку деяким представникам місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнським старостам П. Лянцкоронському, О. Дашкевичу, Б. Претвичу, С. Пронському, котрих у вітчизняній історіографії XVII—XVIII ст. називали не інакше, як організаторами українського козацтва, першими козацькими гетьманами. Проте історичні факти переконливо свідчать, що ніякого прямого відношення до формування козацтва вони в дійсності не мали. Адже, організовуючи військові походи на Крим, старости переслідували виключно власні корисливі цілі, які були дуже далекі від справжньої козацької романтики.

Водночас слід зазначити, що серед представників тогочасної української еліти нерідко зустрічалися й такі, хто свідомо відмовлявся від спокійного і ситого життя, своїх багатств, цивільної служби і цілком віддавався козакуванню в Дикому полі. Найбільш яскравими постатями цієї, так званої аристократичної, або рицарської течії в українському козацтві були князь Д.Вишневецький, шляхтичі С. Копицький, І. Свирговський, Л. Чорнинський, Я.Шах та інші, які, за влучним висловом В. Замлинського, зневажали смерть й тішили свої бентежні душі небезпечним протиборством із татарами [11, 75].

З другої половини XVI ст. лави українського козацтва значною мірою поповнювалися також і за рахунок вихідців із боярської верстви, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності й тому змушені були відстоювати свій попередній статус військовою службою у складі створеного в 1572 році польським королем реєстрового козацтва. Саме з цієї нової верстви українського суспільства згодом вирости визначні керівники козацького руху П.Сагайдачний, М. Дорошенко, М. Жмайло, І. Сулима, Б. Хмельницький та ін.

Й нарешті, наприкінці XVI ст. в Україні спостерігається ще одна нова хвиля масового показачення місцевого населення. В цей час лави українського козацтва значно збільшуються за рахунок селянства, котре в зв'язку з посиленням феодалного гноблення з боку польських магнатів і шляхти (особливо після прийняття польської конституції 1590 р.) змушене було вдаватися до цієї своєрідної форми класової боротьби. Тисячі селян, протестуючи проти свавілля польських панів, цілими селами навесні кидали свої домівки і оселялися на Дикому полі на «слободах», оголошуючи себе вільними людьми — козаками.

Як бачимо, в ході своєї еволюції козацтво як новий стан українського суспільства пройшло певні етапи розвитку. Воно об'єднало і згуртувало в своєму середовищі вихідців із різних верств населення України — князів, шляхтичів, бояр, міщан і селян, яких об'єднувала єдина спільна мета — романтика збройної боротьби проти татар, рівність, козацька свобода і воля. Протягом усього XVI ст. козаччина в Україні кількісно зростала, помітно набирала сил, про що свідчили численні скарги татар і турків на адресу польських властей, в яких ішлося про постійні напади козаків і містилися настирливі вимоги якомога швидше приборкати «свавільців». Особливо активно козаки починають досаждати ординцям з середини XVI ст., коли на Пониззі — за дніпровими порогами виникає особлива військово-територіальна політична організація українського козацтва — Запорозька Січ, яка стала своєрідним зародком майбутньої держави — Української козацької республіки, створеної Б.Хмельницьким в середині XVII ст.

Література

1. Андрущенко В. П., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.
2. Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.) — К., 1996.
3. Браичевський М. Конспект історії України — К., 1993
4. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Автор передмови В. А. Смолій. — К., 1994
5. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. — К., 1994
6. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991, -т.1,
7. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995, -т.7
8. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. — К, 1996
9. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). Випуск I. — К., 1993
- 10.Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. — К., 1993. - №1, с.108-111
- 11.Шевчук В. П. Тараненко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій. — К., 1999
- 12.Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000
- 13.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків В 3-х т: Т. I. — К., 1999
- 14.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків В 3-х т: Т. II. — К., 1999